

Izvorni
naučni rad

UDK 940.53/.54 (497.15) »1941/1942«

Rasim Hurem

NARODI BOSNE I HERCEGOVINE PREMA USTANKU 1941—1942.*)

Zbivanja i događaji u Bosni i Hercegovini u toku ustanka i NOR-a određivali su brojni faktori: istorijski, ekonomski, socijalni, nacionalni, vjerski, politički, psihološki i dr. Tome treba dodati da su Bosnu i Hercegovinu okupirale dvije okupacione sile i da je ona bila podijeljena na dva okupaciona područja. Svi ti faktori nisu u svim krajevima Bosne i Hercegovine djelovali istim intenzitetom, niti istim rezultatima. Istoriografsko izučavanje ustanka i NOR-a u Bosni i Hercegovini obavezuje da se navedeni faktori uzimaju u obzir. Čini se da su nacionalni i konfesionalni odnosi u Bosni i Hercegovini imali najviše uticaja na zbivanja i događaje. Namjera mi je

*) Tekst pod ovim naslovom je dio rukopisa: Istorija naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945. Taj rukopis je pokušaj uopštavanja dosadašnjih naučnih istraživanja koja nisu potpuna, naročito u oblasti socijalne, ekonomske i kulturne istorije. U okviru svakog naroda — srpskog, muslimanskog, hrvatskog — postojala je socijalna slojevitost, djelovalo je više segmenata građanske politike, kao i raznovrsna propaganda, pored opštih postojali su i lokalni uslovi koji su određivali drukčiji odnos prema zbivanjima itd. Ukratko, narodi su se ponašali kao cjeline, ali u okviru svakog naroda su postojala i različita ponašanja. Budući da nisu izvršena sva prethodna istraživanja, ovo uopštavanje se ograničava na položaj i ponašanje pojedinih naroda, ne ulazeći u sveukupnu razuđenost istorijskog zbivanja. Zato ono nema karakter sinteze u pravom smislu riječi. Za to su potrebna daljnja naučna istraživanja.

Ovaj tekst, izdvojen iz cjeline rukopisa, može da izgleda nepotpun. Više pitanja koja se postavljaju u vezi sa sadržajem ovog teksta obrađeno je u drugim poglavljima Istorije naroda Bosne i Hercegovine 1941—1945.

da u ovom radu, na osnovu raspoložive literature i izvora, prikazem kako su se ti odnosi izražavali prema ustanku 1941—1942.

*

Bosna i Hercegovina je višenacionalna zemlja u kojoj žive tri naroda — Srbi, Hrvati i Muslimani — i više narodnosti. Ovi narodi i narodnosti imaju svoju istoriju i svoju kulturu. Istorijsko nasljeđe ovih naroda sadrži njihove zajedničke karakteristike, kao i njihove posebnosti. Razlike među narodima i na njima zasnovane protivrječnosti bazirane su, prije svega, na vjerskoj podjeli, koja je u prošlosti podsticana i u kulturnom i u političkom smislu. Politički život u Bosni i Hercegovini odvijao se sve do drugog svjetskog rata na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, što je doprinijelo da se razvije osjećaj podvojenosti i da se vjerski i nacionalni odnosi u ovoj zemlji tokom decenija prilično zaoštire. Tome je doprinijela i činjenica da je Bosna i Hercegovina u najnovijoj istoriji, naročito između dva svjetska rata, bila područje interesa srpske i hrvatske građanske klase i, s tim u vezi, područje uticaja srpske i hrvatske građanske politike vođene izvan Bosne i Hercegovine. Političke strasti nagomilane u prošlosti dostigle su vrhunac poslije okupacije 1941. Glavne dvije okupacione sile su razbile Jugoslaviju i u njoj dovele na vlast kvinsliške režime. Obje su u svom okupacionom području vodile politiku koja je odgovarala njihovim interesima, a koja nije u svemu, pa ni u pogledu odnosa prema narodima i narodnostima u Bosni i Hercegovini, bila identična.

Okupacijom Jugoslavije i raspadom jugoslavenske države Bosna i Hercegovina je ušla u okvir Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Položaj naroda i narodnosti u toj državi, odnosno u Bosni i Hercegovini, nije bio isti. Hrvati i Muslimani su od strane ustaškog režima tretirani kao državotvorni elemenat. Pritom, Muslimanima nije priznavana etnička posebnost, već su tretirani kao dio hrvatskog naroda. Da bi ih pridobio za svoju politiku ustaški režim se dodvoravao Muslimanima i izražavao »mišljenje« da su oni najčistiji dio hrvatskog naroda. U odnosu prema Srbima ustaški režim je ispoljio ekstremni nacionalizam i velikohrvatski šovinizam i to u njihovim najdrastičnijim oblicima. U stvari, srpski narod je bio izložen planskom uništenju. Protiv njega je bila usmjerena snažna antisrpska propaganda, zabranjeno mu je da se služi ćirilicom, pravoslavne crkve su zatvorene i demolirane, a pravoslavni sveštenici hapšeni i progonjeni, pravoslavci su prisilno prekrštavani i prevođeni na rimokatolčku vjeru, Srbima je ograničavano pravo kretanja u mjestima boravka, Srbi su otpušteni iz službe, srpske trgovačke radnje i drugi privredni objekti su oduzimani od njihovih vlasnika i davani na upravu ustaškim povjerenicima, ugledniji Srbi (industrijalci, trgovci, posjednici, sveštenici i intelektualci) progonjeni su i hapšeni. Čitav srpski narod je bio izložen nasilju, pljački i paljevinama,

od njega se zahtijevalo da se seli iz NDH, a počev od juna mjeseca bio je izložen i masovnim ubistvima. Ta ubistva su u toku 1941. vršena u svim krajevima Bosne i Hercegovine, a naročito u Hercegovini i Bosanskoj krajini. Slično tome, slijedeći program i praksu njemačkih nacista, ustaše su terorisali, pljačkali i ubijali Jevreje i Rome. Takođe, terorisali su, progonili i ubijali pojedince i grupe, progresivne ljude, na prvom mjestu komuniste i antifašiste, bez obzira na to kom narodu su pripadali.¹⁾

Naslijeđeni odnosi iz prošlosti i različit položaj naroda i narodnosti u uslovima okupacije i ustaškog terora i zločina uticali su da odnos naroda Bosne i Hercegovine prema ustanku u početku nije bio isti.

Neslaganje i nezadovoljstvo srpskih i nekih muslimanskih građanskih političara zavodjenjem ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini, zatim pokušaji nekih predstavnika srpskog naroda, uglavnom iz reda građanskih političara, da i u okviru NDH pronađu mogućnost egzistencije i opstanka srpskog naroda, nisu dali nikakve rezultate.²⁾ Izložen pritiscima i suočen sa opasnošću uništenja, sa tradicijom buna i ustanaka protiv osmanske i, kasnije, austrougarske uprave, spreman da se opredijeli za narodnooslobodilačku borbu, a uz to ohrabren i neposredno zahvaćen radom KPJ na pripremanju ustanaka, srpski narod u Bosni i Hercegovini, na prvom mjestu onaj na selu, pružio je otpor ustašama, a u istočnoj Hercegovini je pružio oružani otpor širih razmjera (tzv. junski ustanak). Vijest o napadu nacističke Njemačke na SSSR stvarala je borbeno raspoloženje u srpskim selima i doprinijela podizanju srpskog naroda. Tradicionalna simpatija srpskog seljaka prema velikoj pravoslavnoj Rusiji i vjera u snagu velike radničko-seljačke države davali su nadu u uspjeh ustanka. Junski ustanak u istočnoj Hercegovini je poslije 22. juna dobio na snazi i intenzitetu. KPJ je u to vrijeme provodila neposredne pripreme za ustanak. Na drugoj strani, ustaše su otpočeli masovne zločine nad nuđežnim srpskim stanovništvom. U takvim uslovima oružana borba je bila jedini izlaz za srpski narod.³⁾ On se

¹⁾ Vidi: Pero Morača, Jugoslavija 1941, Beograd 1971, 55—56; Dr Veseljko Huljić, O uslovima otpora i oružane borbe i odnosima snaga u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1973, 116; Dr Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941—1945, Zagreb 1977, 158—187, 225—230, Moni Finčić, Jevreji Bosne i Hercegovine (1878—1945), u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1978. do 1945. godine*, Sarajevo 1978, 1088—1096 — rukopis.

²⁾ Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI/1965, 197—198; Dr Zdravko Antonić, Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941, Beograd, 1973, 51, 238.

³⁾ Vidi: Dušan Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, br. 4, 474; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov

u velikom broju odazvao pozivu KPJ na ustanak. I tamo gdje KPJ nije imala većeg uticaja, gdje nije bilo njenih organizacija i gdje nisu bile izvršene organizacione i političke pripreme (područje Srebrenica — Bratunac — Drinjača, oko Han-Pijeska, oko Kalinovika, na Trebavi, u gotovo cijeloj srednjoj Bosni, oko Mrkonjić-Grada, Glamoča i Kupresa, u srezovima Sanski Most, Ključ i, dijelom, Bosanska Krupa) srpski narod se laćao oružja i polazio u ustanak.⁴⁾ Tamo gdje je ustaški režim prema srpskom stanovništvu u početku (juli-avgust) bio nešto tolerantniji, npr. u sjevernom dijelu Bosne (Lijeve Polje, prnjavorska župa i Posavina), gdje je režim želio da se snabdijeva žitom i ostalim namirnicama, gdje je uticaj KPJ prije rata bio neznatan i gdje su pripreme ustanka bile nedovoljne, u to vrijeme je vladao »relativan mir«.⁵⁾

I pored navedenih lokalnih razlika, može se reći da je ustanak 1941. pokrenuo veliki dio srpskog stanovništva.⁶⁾ Jedna od karakteristika ustanka, bez obzira na nastojanje KPJ da ustanku još od njegovog početka da opštenarodni karakter, bila je ta da je ustanak, što se tiče seljaštva, počeo, uglavnom, kao oružani otpor srpskog naroda, u kome je učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva bilo malobrojno.⁷⁾ U gradovima, gdje je uticaj KPJ bio snažniji, razvijao se narodnooslobodilački pokret, koji je u istoj mjeri okupljao pripadnike i srpskog, i hrvatskog i muslimanskog naroda. Dio pripadnika NOP-a u gradovima je u toku 1941. godine napustio gradove i otišao u ustanak, zašta su ih opredijelile ideje narodnooslobodi-

uspjeha u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 260; Nevenka Bajić, O značaju moralnog faktora u ustanku naroda Bosne i Hercegovine 1941. godine, u: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini — Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969*, Sarajevo 1970, 211—212; P. Morača, n. dj., 280—281; Enver Redžić, Političko jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u svjetlu ustanka 1941, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 28; Avdo Hurno, Moralne i političke pretpostavke za ustanak 1941. godine, na istom mjestu, 102—103; Rodoljub Čolaković, Borba KPJ za jedinstvo ustaničkih snaga i proširenje baze ustanka u istočnoj Bosni 1941. godine, na istom mjestu, 189; Đorđe Piljević, Hercegovina 1941. godine, na istom mjestu, 227, 229; Diskusija Osmana Karabegović, na istom mjestu, 672; *1941—1942. u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, knj. 1, Beograd 1975, 30; knj. 10, Beograd 1975, 104; »*Oslobođenje*«, 7. januar 1977; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 2, Sarajevo 1953, 140 (nadalje: Arhiv SK BiH, III-2, 140).

⁴⁾ Dr Dušan Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967, 474; P. Morača, n. dj., 270, 281—282; Dr Z. Antonić, n. dj., 239; R. Čolaković, n. čl., 188; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 30.

⁵⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 129—132.

⁶⁾ Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 260.

⁷⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 475—476; Đorđe Piljević, Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine, JIČ br. 3—4/1968, 155; P. Morača, n. dj., 280, 282; Dr Z. Antonić, n. dj., 238; R. Čolaković, n. čl., 189.

lačkog rata i socijalističke revolucije. I pored toga »faktor ugroženosti i neizvjesnosti« je snažno motivisao odlazak u ustanak, zbog čega je među onima koji su napuštali gradove i odlazili u ustaničke jedinice, izuzimajući grad Mostar, bilo najviše pripadnika srpskog naroda.⁸⁾

Položaj bosanskohercegovačkih Hrvata i Muslimana u NDH bio je znatno drukčiji. Oni, uglavnom, nisu bili pogođeni propašću Kraljevine Jugoslavije u kojoj su njihova nacionalna prava bila znatno uskraćivana (Hrvati), odnosno potpuno negirana (Muslimani). NDH im je obećavala »bolje uslove života«.⁹⁾ Ta obećanja su pobudila izvjesnu nadu u novu državu. Relativno široki slojevi hrvatskog naroda su, u početku, prihvatili novostvorenu NDH i vjerovali da ona predstavlja njihovu »slobodnu nacionalnu državu«, kao i da će osnivanjem NDH biti zadovoljeni ekonomski i određeni politički zahtjevi hrvatskog naroda. U ovom smislu, snažan uticaj na hrvatski narod vršili su hrvatska građanska politika (desno orijentisani krugovi), dio katoličkog klera i dio građanske inteligencije, koji su prihvatili ustašku državu kao ostvarenje svojih političkih ciljeva.¹⁰⁾ Taj uticaj, naročito uticaj katoličkog klera, bio je najveći u zapadnoj Hercegovini (ovdje se ne misli na gradove u dolini Neretve). U zapadnoj Hercegovini je živjelo, uglavnom, samo seosko stanovništvo i to na sitnom seljačkom posjedu. Baveći se pretežno uzgojem duhana i vinove loze, to stanovništvo je između dva rata bilo pogođeno niskim monopolskim cijenama duhana i niskim cijenama vina. S obzirom na takav svoj položaj i s obzirom na odnos centralne vlasti, državnih ustanova i policijskog aparata prema njemu, stanovništvo zapadne Hercegovine je bilo opoziciono raspoloženo. Ono je slijedilo politiku HSS-a, a faktički je bilo pod velikim uticajem konzervativnog katoličkog klera. Stanovništvo zapadne Hercegovine je bilo izloženo uticaju frankovačke i ustaške ideologije. KPJ u godinama pred drugi svjetski rat u ovom kraju, izuzev u Ljubuškom i okolini (Bijaca, Vitina, Grab, Klobuk i dr.), nije imala svoja uporišta.¹¹⁾

Muslimanski narod, uzet u cjelini, dočekao je osnivanje NDH sa dosta rezerve i neizvjesnosti. On je imao veoma loša iskustva s Kraljevinom Jugoslavijom, zbog čega su se stariji Muslimani prisjećali Austro-Ugarske Monarhije kao države reda i mira. Nepoznavajući prirodu

⁸⁾ Dr V. Huljić, n. čl., 114—116; Nevenka Bajić, Prilog proučavanju socijalne strukture stanovništva u Bosni i Hercegovini prije rata i učešća pojedinih socijalnih kategorija u ustanku 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 159—160.

⁹⁾ Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 260; Diskusija O. Karabegovića, 673.

¹⁰⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 477; E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 104; R. Colaković, n. čl., 190; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 72—74, 314.

¹¹⁾ P. Morača, n. dj., 55; Diskusija mr Đorđa Piljevića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 685—686; Todo Kurtović — Nedo Parežanin, U borbi za slobodu, Narodnooslobodilački ustanak i revolucija u Hercegovini — Kritički osvrt i prilog analizi zbivanja, Sarajevo 1977, 84—85, 87—89, 107—108, 229—231; Hercegovina u NOB, Beograd 1961, 11—12, 14, 22, 215; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj, 10, 107.

i ciljeve nacističkog Trećeg Rajha, vjerovali su da on može da nastavi tradiciju Austro-Ugarske Monarhije. A budući da je Treći Rajh stajao iza NDH, njima je ta nova država izgledala kao moguće rješenje. Međutim, ogromna većina Muslimana, koja je živjela u iščekivanju, nije prihvatila ustašku državu kao svoju državu.¹²⁾ Ustašama su prišli jedan dio muslimanskih građanskih, desno orijentisanih ili prohrvatskih političara i manja grupa intelektualaca. Za ovim političarima je pošao jedan broj Muslimana, čiji je osnovni motiv bio materijalni prosperitet i koristoljublje, a kod nekih i društveni prestiž.¹³⁾

Ustaše, pošto su došli na vlast, trudili su se da pridobiju Hrvate i Muslimane i u skladu s tim podešavali su svoju politiku. Između ostalog, Hrvatima i Muslimanima su obećavali da će im dati srpsku zemlju, kuće, stoku i ostalo,¹⁴⁾ a Muslimanima, bivšim zemljoposjednicima, kojim je agrarnom reformom poslije 1918. oduzeta zemlja i data u vlasništvo Srbima, obećavano je da će im se zemlja vratiti ili da će im se za oduzetu zemlju dati »pravedna« naknada.¹⁵⁾ Preseljenje Potpredsjedništva vlade NDH iz Zagreba u Banju Luku, početkom maja 1941, i obećanje da će uskoro i neka ministarstva, a zatim i cijela vlada NDH preseliti u Banju Luku, činjeni su, po svoj prilici, zato da bi se istakao značaj Bosne i Hercegovine u okviru NDH i da bi se na taj način Muslimani Bosne i Hercegovine pridobili za ustašku NDH. S druge strane, Muslimani i Hrvati, mada nisu bili pošteđeni ustaškog terora i zločina, nisu u 1941. godini bili izloženi masovnim zločinima ustaša, kao što su bili izloženi Srbi. Opasnostima fizičkog istrebljenja bili su izloženi jedino oni Hrvati i Muslimani koji su na bilo koji način ispoljavali antiokupatorsko i antiustaško raspoloženje. Objektivno, položaj Muslimana i Hrvata bio je takav da ih u početku »nije gonio na ustanak«. Mada su otpor srpskog naroda ustaškim zločinima smatrali razumljivim i opravdanim, za njih je ustanak u blizini njihovih sela »značio uznemirenje i opasnost«.¹⁶⁾

Ustanci 1941. nisu bili politički izdiferencirani. Među njima, naročito u onim dijelovima Bosne i Hercegovine u kojima nije bilo organizacija KPJ i gdje je politički uticaj te partije bio slab, nalazili su se i uticajni ljudi, pristalice i tumači ideja srpskog nacionalizma. Oni i njihovi sljedbenici nisu prihvatili liniju NOP-a, koja je podrazumijeva-

¹²⁾ R. Hurem, n. čl., 195—196; E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 103; Diskusija Uglješić Danilovića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 665.

¹³⁾ Vidi: Dr Dušan Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka 1968, 101—102; P. Morača, n. dj., 54; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 197—198; *Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945. — Sjećanja učesnika*, prva knjiga, Beograd 1971, 19; *Podgrmeč u NOB, Jedinstvo fronta i pozadine — Zbornik sjećanja*, knj. treća, Beograd 1972, 6—7; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 105.

¹⁴⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 240.

¹⁵⁾ Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 199—200; Diskusija mr Đ. Piljevića, 685.

¹⁶⁾ P. Morača, n. dj., 132; E. Redžić, n. čl., 28; R. Čolaković, n. čl., 190; *Hercegovina u NOB*, 26.

la ravnopravnost i saradnju Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv okupatora i ustaša, već su osnovni smisao ustanka vidjeli u borbi protiv Muslimana i Hrvata, u borbi za »srpsku Bosnu«, u borbi »za kralja i obnovu Monarhije«. Po pravilu, ovi ljudi su zauzimali komandne položaje u ustaničkim jedinicama i vršili su snažan uticaj na ustanike.¹⁷⁾ Zato je stav ustanika prema Muslimanima i Hrvatima u relativno dosta slučajeva bio takav da je otežavao njihovo pristupanje ustanku. Događalo se da ustanici ispoljavaju mržnju i neprijateljsko držanje prema Muslimanima i Hrvatima, da pljačkaju i pale muslimanska i hrvatska sela i gradove, da vrše teror i pojedinačna ubistva, a mjestimično (Bileća, Kulen-Vakuf) i masovne zločine nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Takođe, događalo se da odbijaju saradnju s Muslimanima i Hrvatima u bilo kom vidu.¹⁸⁾ Mada ove pojave nisu bile karakteristične za ustanak u cjelini, problem odnosa ustanika prema Muslimanima i Hrvatima je postojao.

Navedeni faktori su otežavali i usporavali uključ enje muslimanskog i hrvatskog seoskog stanovništva u ustanak, naročito u njegovom potčeku. Drukčije je bilo s Muslimanima i Hrvatima iz gradova (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Prijedor, Tuzla, Bijeljina, Brčko, Travnik, Zenica, Livno i druga veći mjesta), gdje je, kao što je rečeno, uticaj KPJ do rata bio znatno veći nego na selu i gdje se u godinama pred drugi svjetski rat razvijao revolucionarno-demokratski pokret. Taj pokret je obuhvatio radništvo i druge slojeve stanovništva, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Poslije okupacije, u gradovima se pod vodstvom KPJ vodila borba protiv okupatora i ustaša i razvijao narodnooslobodilački pokret, koji je bio pokret svih naroda Bosne i Hercegovine.¹⁹⁾ Mada je u grado-

¹⁷⁾ Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti...261.

¹⁸⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Ustanak..., 104, 190—194; Isti, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 225, 229; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 474—475; P. Morača, n. dj., 283—284; Ivan Božić i drugi, Istorija Jugoslavije, Beograd 1972, 477; Nevenka Bajić, Neke karakteristike NOP-a u Hercegovini u prvoj polovini 1942. godine, u: AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942—1943), Beograd 1974, 68; Avdo Humo, Godine iskušenja i podviga, Beograd 1977, 78; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 25, 34—36; Hercegovina u NOB, 32, 137—140; Podgrmeč u NOB, knj. treća, 90—91; Sarajevo u revoluciji, tom treći, Sarajevo 1979, 149; Derviš Sušić, Parergon (Bilješke uz roman o Talu), Sarajevo 1980, 170; Arhiv SK BiH, tom III, knj. 1, Sarajevo 1952, 67—77 (nadalje: Arhiv SK BiH, III-1, 67—77).

Navedeno djelo D. Sušića sadrži neke podatke koje sam u ovom radu koristio. To djelo, uzeto u cjelini, naročito neka autorova tumačenja i zaključivanja, ne bi mogla da izdrže ozbiljnu naučnu kritiku, te ih treba uzeti s rezervom.

¹⁹⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 480; Dr Z. Antić, n. dj. 235—236; R. Čolaković, n. čl., 189; Diskusija U. Danilovića, 666; 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 17, Beograd 1975, 364.

vima, gdje je živjelo radništvo, snažno djelovala socijalno-revolucionarna motivacija opredjeljenja za ustanak i narodnooslobodilački pokret, NOP u gradovima je okupljao sve slobodoljubljive i borbene ljude i postepeno vezao za sebe široki krug gradskog stanovništva.²⁰⁾ I »mnogi viđeniji ljudi osobito među Muslimanima, koji se nisu mirili sa ustaškim zločinima, približili su se komunistima, jer su u njima vidjeli jedinu organizovanu snagu otpora.«²¹⁾ U raznim aktivnostima NOP-a u okupiranim gradovima, u 1941. godini, učestvovao je »znatan dio muslimanskog i hrvatskog građanstva«, a veliki dio stanovništva koji nije saradivao s narodnooslobodilačkim pokretom distancirao se od ustaša i držao se po strani.²²⁾ Iz gradova je tekla materijalna i druga pomoć ustanicima, a i ljudi iz gradova, na prvom mjestu radnici i omladina, kako Srbi, tako i Muslimani i Hrvati, odlazili su u ustanak.²³⁾

Jevreji u Bosni i Hercegovini bili su poslije okupacije zemlje izloženi teroru, pljački i masovnom uništenju. Do ljeta 1942, veliki broj Jevreja (oko tri četvrtine) pobijen je, odnosno odveden u logore. Jedan broj Jevreja, uglavnom bogatijih, sklonio se u talijansko okupaciono područje, mahom u Mostar i Split, a neki su otišli u Italiju. Oni Jevreji, koji nisu pohapšeni i pobijeni, odnosno koji nisu prebjegli, u većini su prišli NOP-u i odlazili u NOP odrede. To su učinili i neki od onih Jevreja koji su prebjegli u Hercegovinu i u Dalmaciju.²⁴⁾

Ustaški režim je uzeo ustanak kao razlog više za istrebljenje srpskog naroda, koje je, inače, bilo jedan od osnovnih elemenata ustaške politike. Uslijedili su još veći zločini ustaša nad srpskim narodom. Ima mišljenja da je u Hercegovini u periodu juni-avgust 1941. ubijeno, raseljeno i odvedeno u koncentracione logore preko 10.000 ljudi, žena i djece.²⁵⁾ Pretpostavlja se da je u Bosanskoj krajini u toku jula-avgusta te godine ubijeno preko 30.000 Srba.²⁶⁾ Na Romaniji i u okolini Sarajeva, početkom avgusta, ustaše su u okviru vojničkih mjera protiv ustanika palile srpska sela, a osim toga

²⁰⁾ A. Humo, n. čl., 103.

²¹⁾ P. Morača, n. dj., 131.

²²⁾ Mujo Dizdar, Djelatnost livanjske partijske organizacije na pripremanju i pokretanju ustanka, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 256—257; Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 260; Diskusija O. Karabegovića i Petra Miškovića, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 641, 694.

²³⁾ P. Morača, n. dj., 131; A. Humo, n. čl., 103; N. Bajić, Pri-log proučavanju socijalne strukture stanovništva u BiH..., 159—160.

²⁴⁾ Vidi: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566—1966*, Sarajevo s.a.; Dr D. Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 97; Dragiša Trifković, Prve žrtve okupatorsko-ustaškog režima, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. prva, Tuzla 1979, 762—764.

²⁵⁾ Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 225—226.

²⁶⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Ustanak..., 66—67; Bogdan Krizman, Pavelić između Hitlera i Musolinija, Zagreb 1980, 125.

na Romaniji su ubijali srpsko stanovništvo.²⁷⁾ Istovremeno ustaški režim, nastojeći da pridobije Muslimane i da ih odvraća od narodno-oslobodilačke borbe, podsticao je nepovjerenje i izazivao neprijateljstva između Srba i Muslimana. Na jednoj strani, pojedine zločine ustaša nad srpskim stanovništvom, koje su vršili ljudi iz drugih mjesta, predstavljao je kao zločine domaćih Muslimana.²⁸⁾ Često se praktikovalo da se zločini ustaša predstavljaju kao zločini Muslimana na taj način što su izvršioци zločina nosili fesove i izvikivali »svoja« muslimanska imena. Na drugoj strani, ustaški režim je u svojoj propagandi protiv ustanka koristio šovinističko držanje dijela ustanika prema Muslimanima i Hrvatima i ustanku davao etiketu antimuslimanskog i antihrvatskog ustanka, čiji je cilj, navodno, ponovna uspostava Kraljevine Jugoslavije.²⁹⁾

Istovremeno su djelovale srpske nacionalističke snage u ustanku i izvan ustanka. Krilatica njihove politike bila je fama o krivici svih Muslimana i Hrvata za zločine ustaša nad srpskim narodom i shvatanje da je borba protiv Muslimana i Hrvata borba za nacionalno oslobođenje srpskog naroda. To je činjeno s ciljem da se izazove mržnja srpskog naroda protiv Muslimana i Hrvata i da se ustaničke snage u što većem broju dovedu na pozicije četničkog pokreta D. Mihailovića. Ukorijenjena nacionalna i vjerska netrpeljivost i šovinizam, pogotovo pod dejstvom ustaških zločina nad srpskim narodom, učinili su »da ideologija velikosrpsstva i njegovi pogledi na ciljeve ustanka nisu bili strani zaostalim srpskim masama.«³⁰⁾ I sami »ustanici srpskog naroda u Bosni i Hercegovini bili su prevashodno usmjereni protiv NDH sa snažno izraženim antihrvatskim i antimuslimanskim raspoloženjima...«³¹⁾ Ova činjenica je postala još vidljivija poslije reokupacije Hercegovine i jugozapadne Bosne, početkom septembra, zatim početkom tzv. prve neprijateljske ofanzive u Srbiji, krajem septembra, a naročito poslije napada četnika D. Mihailovića na partizane u Srbiji, početkom novembra 1941. Ovi događaji su stvarali teškoće partizanskom pokretu, a velikosrpskoj propagandi su davali podstrek. Oni su uticali na prilike u istočnoj Hercegovini, jugozapadnoj Bosni i istočnoj Bosni, u smislu da su olakšali aktivnost četnika u ovim krajevima.

²⁷⁾ P. Morača, n. dj., 287—288.

²⁸⁾ Vidi: Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 193; B. Krizman, *Napomene o nekim aspektima politike Hrvatske seljačke stranke u međuratnom i ratnom razdoblju*, *Časopis za suvremenu povijest* br. 3/1978, 22; *Hercegovina u NOB*, 32.

²⁹⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom IV, knj. 2, dok. 164, str. 432 (nadalje: *Zb. NOR*, IV/2, 164/432).

Vidi: Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 476—477.

³⁰⁾ P. Morača, n. dj., 283.

³¹⁾ Isti, *NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a*, Prilozi br. 4, 241—242.

Pojave šovinističkog držanja ustanika prema Muslimanima, naročito pojava četnika i četničkih formacija koje su nad muslimanskim stanovništvom vršile masovni teror, pljačku i zločine, navodile su muslimansko stanovništvo da počne da sumnja »u snagu i postojanost ustaške vlasti« i da, stoga, organizuje sopstvenu zaštitu. U dosta muslimanskih sela stvarane su oružane formacije, tzv. muslimanska milicija. Ustaški režim je podržavao stvaranje muslimanske milicije i sa svoje strane ju je naoružavao, navodno radi zaštite muslimanskih sela, a stvarno u cilju da muslimansko stanovništvo koristi u borbi protiv ustanika. Formiranje muslimanske milicije, iz posebnih političkih razloga, podržali su i oni krugovi muslimanske građanske politike koji nisu bili istomišljenici sa ustaškim režimom.

O formacijama muslimanske milicije, njihovom nastanku i njihovom ponašanju još nije data naučna ocjena. Na osnovu publikovanih izvora i fragmentarnih osvrtu u istoriografskoj literaturi zna se da su formacije muslimanske milicije u toku 1941—1942. formirane na više mjesta: u Fazlagića-Kuli (kraj Gacka), u Borču (grupa sela između Gacka i Kalinovika), na prostoru tzv. Planine (između Kalinovika i Glavatičeva), u selima oko Kalinovika i Trnova, u selima između Foče i Goražda zapadno od Drine, u Kladnju, u tuzlanskom bazenu i dolini Spreče (ova milicija je poznata kao Muslimanska legija i kao Hadžiefendićeva legija), u selima istočno (Briznik, Moščanica i dr.) i u selima zapadno od Zenice (Doglode), u Sanskom Mostu i okolini, u Cazinskoj krajini, te u još nekim selima Bosne i Hercegovine. Ove formacije su različito nazivane, a u istorijskim izvorima NOP provenijencije i u literaturi obično su nazivane i nazivaju se »milicija«, »ustaška milicija« i »ustaška muslimanska milicija«. Držanje milicije u toku rata nije bilo svugdje isto. Pojedine njene formacije su se različito ponašale i nejednako odnosile prema NOP-u. To je zavisilo od uslova u dotičnom kraju i od stava ljudi koji su u pojedinim krajevima rukovodili milicijom kao njeni starješine. Ti ljudi su se različito držali: od onih koji su otvoreno saradivali s okupatorima, do onih koji su simpatizovali i saradivali sa NOP-om. Zato se neke formacije muslimanske milicije mogu označavati kao kvislinške vojne formacije, ali ne sve.³²⁾

³²⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 288; Dr D. Lukač, Ustanak..., 194—198; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 242—243; Dr Z. Antonić, n. dj., 156—157, 396—397; Dr Rasim Hurem, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, u: AVNOJ i NOB u BiH, 57; Isti, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 206—208, 215—216, 219—220; Mišo Leković, Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942, Beograd 1965, 55—56, 64; Mr Mladen Colić, Oružane snage NDH u Bosni i Hercegovini 1941, u: 1941. u istoriji naroda BiH, 510; Diskusija U. Danilovića, 667; Camil Kazazović, 1942—1945 — Zenica u narodnooslobodilačkoj borbi, Zenica s.a., 70—71, 101—102, 105—108, 129—132; Rodoljub Čolaković, Zapis iz oslobodilačkog rata, II, Beograd 1956, 12—13, 71; Gligo Mandić, 17. istočnobosanska NOU divizija, Beograd 1976, 6, 31; Hercego-

Pored navedenih masovnih zločina ustaša nad srpskim narodom, u istočnoj Hercegovini je došlo, u avgustu mjesecu, do međusobnog obračunavanja lokalnog stanovništva. Kada su pročetnički opredijeljeni ustanici počeli da ubijaju Muslimane i pljačkaju muslimanska sela, naročito kada su u bilećkom kraju ubili preko 600 Muslimana, muškaraca, žena i djece, muslimanska milicija, koja do tada nije napadala srpska sela, počela je da se neprijateljski odnosi prema srpskom stanovništvu u tom kraju.³³⁾

Četničke i pročetničke grupe u ustanku u Bosanskoj krajini vršile su u više mjesta zločine, ponegdje i masovne (npr. u Kulen-Vakufu) nad Muslimanima i Hrvatima i pljačkali i palili muslimanska i hrvatska sela.³⁴⁾ U Cazinskoj krajini, pod uticajem ustaša, muslimanskih klerikalnih krugova i velikosrpskih krugova došlo je do snažne konfrontacije srpskog i muslimanskog stanovništva. Dolazilo je i do sukoba između muslimanskog i hrvatskog stanovništva. »Ustaška muslimanska milicija« u Cazinskoj krajini, gdje je bilo dosta muslimanskih izbjeglica iz zapadne Bosne, palila je srpska sela, naročito ona koja su bila blizu ustaških uporišta. Oko Velike Kladuše i Cetingrada i u kraju »bliže granici drvarskog sreza« palila je srpska sela i izvršila masovne zločine nad srpskim narodom.³⁵⁾

Do kraja oktobra 1941, četnici u istočnoj Bosni nisu vršili krupnije zločine nad Muslimanima. Partizani su na oslobođenoj teritoriji štitali muslimanska sela i sprečavali četnike da vrše teror i zločine. Napadom četnika D. Mihailovića na partizane u Srbiji, početkom novembra i raskidanjem sporazuma o saradnji sa partizanima u istočnoj Bosni, sredinom novembra 1941, kada je četnički uticaj u istočnoj Bosni ojačao, četnici su počeli da vrše masovne zločine nad muslimanskim stanovništvom. To su najprije učinili u nekim selima u ondašnjem srebreničkom srezu. Zatim, prilikom zajedničkog napada partizana i četnika na Koraj (Lopare), 27. novembra, četnici su izvršili masovni zločin nad golorukim muslimanskim stanovništvom u selu, selo opljačkali, a oko polovinu kuća zapalili. U to vrijeme, četnici kapetana Dragoslava Račića, koji su došli iz Srbije i smjestili se u dolini Krivaje, vršili su pljačke po tamoš-

na u NOB, 32, 214, 396; Podgrmeč u NOB, knj. treća, 7—8; 1941—1942 u svjedočenjima učesnika NOB-e, knj. 24, Beograd 1975, 683—684; Srednja Bosna u NOB-u — Članci i sjećanja, knj. prva, Beograd 1976, 379; Sarajevo u revoluciji, tom treći, 614; Arhiv SK BiH, III-2, 248—249, i drugi.

Djelo: Enver Redžić, Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh, Sarajevo 1987, sadrži i osvrt na neke formacije muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini. Taj osvrt nema kritički odnos prema onome što je o tom predmetu u nauci poznato, niti se taj osvrt naslanja na već poznato.

³³⁾ Vidi: I. Božić i drugi, n. dj., 477—478, 480—481; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 254; Hercegovina u NOB, 32.

³⁴⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 191—193, 269; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 476; I. Božić i drugi, n. dj., 478.

³⁵⁾ Dr D. Lukač, Ustanak..., 194—198.

njim muslimanskim selima.³⁶⁾ Znatno broj muslimanskih sela u širem području Romanije i u području Jabuke (ondašnji rogatički srez) je u toku novembra i decembra popaljen, a stanovništvo izloženo nasiljima i masovnim zločinima.³⁷⁾ U Višegradu i okolini, od sredine novembra do sredine decembra, ubijeno je oko 600 Muslimana i popaljeno više sela.³⁸⁾ Poslije ulaska u Foču, 5. decembra, četnici su za samo nekoliko dana ubili 400 Muslimana iz Foče i oko 700 muslimanskih izbjeglica iz Rogatice, Višegrada i Goražda i okolnih sela. Sličan teror i zločine četnici su vršili nad Muslimanima u goroždanskom i čajničkom kraju.³⁹⁾ Prema raspoloživim izvorima, izgleda da su četnici na području Foča—Goražde—Čajniče, od oktobra 1941. do 20. januara 1942, ubili 5 — 6.000 Muslimana — muškaraca, žena i djece — i popalili nekoliko stotina kuća.⁴⁰⁾

Zbog masovnih četničkih zločina, dosta muslimanskog stanovništva iz južnog dijela istočne Bosne je izbjeglo u gradove, najviše u Sarajevo. Neki su postali prijen ustaške propagande, a pojedinci su se opredijelili za razne kvislinške formacije.⁴¹⁾

Sva ova nedjela izazvala su rast šovinizma i osvetničkih strasti i vršila uticaj na daljnji razvoj događaja u Bosni i Hercegovini.

*

Kao što je poznato, KPJ je bila opštejugoslavenska, a ne nacionalna partija. Ona je i prije rata i u toku ustanka 1941. okupljala u svoje redove progresivne pojedince, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost. Članovi KPJ kao i članovi njenih rukovodstava u Bosni i Hercegovini, bili su pripadnici onih naroda koji u dotičnom kraju žive. U svojoj nacionalnoj politici, KPJ je od sredine 30-tih godina na ovamo polazila od činjenice da su narodi Jugoslavije istorijski vezani, da postoji saznanje naroda o toj vezanosti i da egzistira tradicionalna saradnja naroda Jugoslavije. Ona se borila za nacionalne slobode, ravnopravnosti, slogu i bratstvu zajednicu naroda Jugoslavije.

U godinama pred drugi svjetski rat, naročito poslije sporazuma Cvetković-Maček, avgusta 1939, KPJ je posvećivala više pažnje pitanju međunacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini. Ona se zalagala za ravnopravnost, zbližavanje i sporazumijevanje naroda Bosne i Hercegovine, za narodno jedinstvo na demokratskoj osnovi. Bila je protiv podjele, kao i protiv autonomije Bosne i Her-

³⁶⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 324—325, 342, 462.

³⁷⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 428, 472—473; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727.

³⁸⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 470.

³⁹⁾ Isto, 471.

⁴⁰⁾ R. Čolaković, *Zapisi...*, I, 632—633; *Stradanja istočne Bosne (Izveštaj pročitani na Glavnoj skupštini El-hidaje)*, »El-Hidaje«, god. VI, br. 1—2 (septembar 1942), 26—29.

⁴¹⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 613; Dr Z. Antonić, n. dj., 472; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727—728.

cegovine po željama, odnosno po receptu konzervativnih krugova u građanskim strankama. Isticala je potrebu borbe bosanskohercegovačkih naroda za narodnu autonomiju Bosne i Hercegovine, u kojoj bi se ostvarila ravnopravnost triju naroda.⁴²⁾

Pripremajući i pozivajući narod na ustanak, KPJ se rukovodila idejom bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije i vodila politiku oslobodilačke borbe protiv okupatora i protiv kvislinga. U proglasu CK KPJ od 15. aprila 1941. istaknuto je da će se borbom za nezavisnost ostvariti nezavisnost svih naroda Jugoslavije i da će Jugoslavija biti slobodna bratska zajednica njenih naroda. U proglasu povodom 1. maja, CK KPJ je konstatovao kako se od strane ustaške vlade u Zagrebu u Bosni i Hercegovini vodi protiv naroda, naročito protiv Srba, »nezapamćena šovinistička i bratoubilačka kampanja«. U proglasu je istaknuto da će KPJ stajati na čelu borbe protiv okupatora i da su sloga, bratstvo i borbeno jedinstvo svih naroda Jugoslavije preduslov te borbe.⁴³⁾ U zaključcima Majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu, postavljeno je kao značajan zadatak vođenje odlučne borbe protiv raspirivanja nacionalne mržnje. Ocijenjeno je da ustaše u Bosni i Hercegovini vrše strašni teror i da se u ovoj zemlji raspiruje nacionalna mržnja koja će, ako se tome ne stane na put, imati teških posljedica za narode Bosne i Hercegovine. Suzbijanje nacionalne mržnje, raskrinkavanje frankovačkih izdajnika pred narodima Bosne i Hercegovine, borba protiv »uzurpatora i okupatora« u Bosni i Hercegovini i borba za bratstvo naroda ocijenjeni su na Savjetovanju kao »sada najpreči zadatak komunista u Bosni«.⁴⁴⁾

U proglasu radnom narodu Bosne i Hercegovine, juna 1941, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu se obratio i svakom narodu napose — Srbima, Muslimanima, Hrvatima i Jevrejima. On je ukazao na to da je »velikosrpska gospoda« u godinama između dva svjetska rata pljačkala Bosnu i Hercegovinu i u njoj raspirivala šovinističku mržnju, zatim je ukazao na nedaće okupacije, napose na zločine i ubistva koja ustaše vrše u Bosni i Hercegovini, na politiku okupatora koji podstrekava na bratoubilački rat i pozvao je narode Bosne i Hercegovine »da prestanu sa međusobnom borbom i krvoprolićem« i da prihvate »bratsko jedinstvo svih naroda protiv okupatora, protiv izrabljivanja, a za bolju i srećniju budućnost«.⁴⁵⁾

Povodom napada nacističke Njemačke na SSSR, 22. juna, CK KPJ je uputio proglas radnicima, seljacima i građanima Jugoslavije, napose hrvatskom narodu, Srbima, Slovencima, Crnogorcima, Makedoncima i svim ostalim porobljenim narodima Jugoslavije, u kome

⁴²⁾ Nikola Babić, Osnovna obilježja društveno-političkih prilika i djelatnosti Komunističke partije u Bosni i Hercegovini uoči aprilskog rata 1941. godine, u: *1941 u istoriji naroda BiH*, 39—40.

⁴³⁾ Vidi: Dr Z. Antonić, n. dj., 228, 231.

⁴⁴⁾ Zb. NOR, II—2, 1/18.

⁴⁵⁾ Arhiv SK BiH, III—1, 9—13.

ih je pozvao da se ujedine u jedan jedinstveni front i povedu borbu protiv okupatora i njihovih pomagača.⁴⁶⁾

Na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanoj 13. jula 1941,⁴⁷⁾ Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ, izložio je liniju i stavove Centralnog komiteta KPJ u vezi sa otpočinjanjem oružane borbe protiv okupatora. Jedan od stavova bio je da »ciljevi borbe moraju biti postavljeni na najširoj osnovi, kako bi oni bili prihvatljiviji za pristalice svih partija, za sve ljude koji žele da stupe u borbu protiv okupatora«. ⁴⁸⁾ Pokrajinski komitet je ocijenio da su najpovoljniji uslovi za ustanak u onim krajevima Bosne i Hercegovine u kojima živi pretežno srpsko stanovništvo. Ali, i muslimansko i hrvatsko stanovništvo treba pozivati u zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša. Da bi se u tome uspjelo, mora se obzihijediti da se oružana borba protiv okupatora i ustaša ne pretvori u oružanu borbu protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva, tj. da se oružana borba protiv okupatora i ustaša ne pretvori u međusobnu bratoubilačku borbu. Zaključeno je da se strogo vodi računa da partizanski odredi imaju prijateljski odnos prema muslimanskim i hrvatskim selima, kao i da im garantuju potpunu bezbjednost. Tamo gdje Muslimani i Hrvati, u početku, ostanu pasivni, treba se osloniti na srpsko stanovništvo. Ukratko, Pokrajinski komitet je zauzeo stanovište da oružana borba naroda pod vođstvom KPJ ne smije zadobiti karakter borbe samo srpskog, nego svih naroda Bosne i Hercegovine. Zato je u političkom i idejnom djelovanju komunista u narodu potrebno afirmisati ideju bratstva i jedinstva.⁴⁹⁾

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je u fazi priprema i pokretanja ustanka upoznao članstvo niža partijska rukovodstva i partijsko članstvo s linijom Partije u nacionalnom pitanju. U njegovim uputstvima za rad tražilo se, između ostalog, da se članstvo i komiteti KPJ založe da se narodu objasni suština bratoubilačke borbe, s jedne, i politika bratstva i jedinstva u NOB-i, s druge strane. To je činjeno putem pisama i na druge načine. Na oblasnim partijskim savjetovanjima u tuzlanskoj oblasti (25. maja i 15. jula), Bo-

⁴⁶⁾ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom sedmi, kraj aprila — 28. novembar 1941, Beograd 1979, 43—47.

⁴⁷⁾ Datum održanja ove sjednice je još uvijek sporan. Od rata navamo važeće mišljenje je da je sjednica održana 13. jula. To mišljenje je prihvatila i jugoslavenska istoriografija. Svetozar Vukmanović Tempo, koji je kao delegat CK KPJ prisustvovao toj sjednici, tvrdi da je sjednica održana 7. jula 1941. Vidi: Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, Zagreb 1982, 174—175.

⁴⁸⁾ Isti, *Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovine, Četrdeset godina*, knjiga peta: 1941—1945, *Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, 128.

⁴⁹⁾ Isto, 133—135; Isti, *Revolucija koja teče*, 173—180; A. Humo, n. čl., 103; P. Morača, n. dj., 266; Dr Z. Antonić, n. dj., 111—112; Isti, *Organizatorska djelatnost KPJ na pripremanju i pokretanju ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 169—170.

sanskoj krajini (8. juna i 25. jula) i Hercegovini (20. juna i 16. jula), kao i na partijskom savjetovanju u Sarajevu, jedno od glavnih pitanja bila je borba za bratstvo i jedinstvo i za saradnju Srba, Hrvata i Muslimana u borbi protiv okupatora i ustaša. Upoznavanje s ovim stavovima išlo je do partijskih ćelija i do simpatizera KPJ, koji su upoznavali narod s politikom KPJ u ustanku.⁵⁰⁾

U toku ustanka, Centralni komitet i Glavni, kasnije Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije su u svojim pismima i uputstvima i putem raznih sredstava informisanja (proglasi, bilteni, listovi i dr.) objašnjavali politiku okupatora i zalagali se za razvijanje bratstva i jedinstva. Isticano je da je jedinstvo naroda Jugoslavije bitan element zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je ulagao napore da u skladu sa linijom Centralnog komiteta KPJ spriječi produbljivanje nacionalnih suprotnosti i izazivanje bratoubilačkog rata, što je bilo osnovni politički problem u gotovo svim krajevima Bosne i Hercegovine i da na konkretnoj analizi prilika pokaže narodima Bosne i Hercegovine šta im donose okupatori, ustaše i četnici.⁵¹⁾ Muslimanskom i hrvatskom narodu je ukazivano da je njihovo mjesto u narodnooslobodilačkom pokretu, zajedno sa srpskim narodom i da se KPJ i narodnooslobodilački pokret ne bore za obnovu stare Jugoslavije, nego za zajednički, na bazi ravnopravnosti zasnovan život Srba, Hrvata i Muslimana.⁵²⁾ Srpskom narodu i ustanicima je objašnjavana suština četničke politike i isticano da ta politika objektivno služi interesima okupatora. Takođe je objašnjavano da se muslimanski i hrvatski narod ne mogu identifikovati s onim Muslimanima i Hrvatima koji su u službi okupatora činili zločine nad srpskim narodom. Pokrajinski komitet KPJ je isticao jedinstvo naroda Bosne i Hercegovine u njihovoj borbi protiv okupatora i domaćih sluga, kao preduslov uspjeha narodnooslobodilačke borbe,⁵³⁾ a Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu je insistirao da odnos ustanika prema stanovništvu, bez obzira na njegovu nacionalnost i vjeru, treba da bude takav da se na osnovu tog odnosa može graditi povjerenje i ljubav naroda prema ustanicima.⁵⁴⁾

Upoznavanje naroda sa politikom bratstva i jedinstva vršeno je na razne načine. Pored Centralnog komiteta KPJ, Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, proglase su izdavali i oblasni štabovi i štabovi pojedinih partizanskih jedinica. Ovi proglasi su bili relativno česti i imali su više efekta, jer

⁵⁰⁾ D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 473; Isti, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 259; Dr Z. Antonić, n. dj., 230; Isti, n. čl., 171.

⁵¹⁾ P. Morača, n. dj., 285—286, 470—472; Dr Z. Antonić, n. dj., 232—233, 240—241.

⁵²⁾ Diskusija O. Karabegovića, 673.

⁵³⁾ E. Redžić, n. čl., 23—24.

⁵⁴⁾ Vidi: Dr Z. Antonić, n. dj., 255—256.

su, osim načelnog sadržaja, objašnjavali prilike i događaje u dotičnom kraju, događaje koji su bili poznati narodu. Štabovi odreda su se svojim proglašenjima obraćali i pojedinim selima. Partizanski štabovi su se u više proglasa obraćali Muslimanima i Hrvatima pozivom da se pridruže narodnooslobodilačkoj borbi. Tamo gdje je među ustanicima bilo Muslimana ili Hrvata, štabovi su isticali da se u ustaničkim redovima nalaze i njihovi sunarodnici, što nije bilo bez značaja. U istom smislu, štabovi odreda su pisali pisma na adrese uglednijih Muslimana.⁵⁵⁾ Pojedini Muslimani — komunisti upućivani su na politički rad u sredine iz kojih su poticali. Oni su djelovali i kroz pojedina muslimanska društva i ustanove.⁵⁶⁾

Živa riječ članova i simpatizera KPJ je igrala veliku ulogu u objašnjavanju politike bratstva i jedinstva. Ona je prenošena ličnim kontaktima, zatim na sastancima i konferencijama, večernjim sijelima, kulturno-prosvjetnim priredbama i masovnim narodnim zborovima. Ta riječ je širena i preko zarobljenih domobrana NDH, koji su za vrijeme boravka u zarobljeništvu upoznavani sa politikom NOP-a i, potom, puštani kući. I borbene akcije ustanika, koji su prihvatili liniju NOP-a, imale su u tom pogledu korisne rezultate. Najveći efekat imalo je to što su partizani svojim potpunim ponašanjem (sprečavanje ubistava neboraćkog stanovništva, zaštita muslimanskih i hrvatskih sela od šovinistički raspoloženih elemenata u ustanku, postupak prema zarobljenim domobranima i dr.) povrdživali istinitost svojih riječi i svojih proklamacija.⁵⁷⁾

*

Dobrosusjedski odnosi pripadnika triju naroda poznati su u Bosni i Hercegovini mnogo prije drugog svjetskog rata. Stanovništvo Bosne i Hercegovine, mada »podijeljeno u tri međusobno odvojena duhovna kruga« u okviru kojih je bilo izloženo dejstvu vjerskih organizacija i građanske politike, živjelo je zajedno, često izmiješano ne samo u širim regionima, nego i u manjim naseljima, kao što su grupe sela i zaselaka, ili samo jedno selo. Na toj osnovi razvila se tradicija međusobnog poštovanja, saradnje, pomoći i zaštite, karakteristična za patrijarhalnu društvenu sredinu. Vremenom je to postalo pravilo ponašanja i znatno uticalo na oblikovanje socijalne psihologije naroda Bosne i Hercegovine.

Muslimanski i hrvatski narod, uzeti u cjelini, nisu prihvatili ustaške zločine nad srpskim narodom. Naprotiv, oni su pružili otpor

⁵⁵⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 285—286; Dr Z. Antonić, n. dj., 241—243, 246—250; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 243—244; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 727.

⁵⁶⁾ Atif Purivatra, Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodnooslobodilačkog rata, *Prilozi* br. 4, 512.

⁵⁷⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 123—125, 198—201; A. Purivatra, n. čl., 502; Dr Z. Antonić, n. dj., 231, 238; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 242—243.

politici istrebljenja srpskog naroda.⁵⁸⁾ Široki slojevi Muslimana su već od početka osuđivali ustaške zločine nad srpskim narodom i izražavali svoje simpatije i solidarnost s tim narodom. Upravo zbog ustaških zločina, velika većina Muslimana je bila nezadovoljna NDH, kao državom »novog poretka«.⁵⁹⁾ I više muslimanskih političara i javnih radnika nije odobravalo politiku ustaša prema Srbima. Oni su bili nezadovoljni i zabrinuti ustaškim terorom i zločinima nad ovim narodom. Cijenili su da bi politika i praksa ustaša prema Srbima mogla izazvati opštu nesigurnost i na taj način dovesti u pitanje živote i imovinu samih Muslimana. Oni su vjerovali da ustaški režim želi da u Bosni i Hercegovini zavadi Srbe i Muslimane i da na taj način i same Muslimane odstrani od vođenja politike. Zbog svega toga, ti muslimanski političari su isticali želju da se prilike u Bosni i Hercegovini hitno normalizuju, a ustaške organizacije raspuste. Od septembra 1941. pa dalje, neki od njih su isticali želju da se, ukoliko ustaše ne promijene svoju politiku, Muslimani stave pod zaštitu i upravu »jedne prijateljske države«, tj. Njemačke.⁶⁰⁾

U međuvremenu su uslijedili poznati zločini četnika nad Muslimanima u istočnoj Bosni, pa je postalo jasno da Muslimani ne mogu da u NDH gledaju državu sposobnu da garantuje njihovu ličnu i imovnu sigurnost. Takođe, talijansko pomaganje četnika i nipoštaštavanje vlasti NDH u reokupiranoj drugoj i trećoj zoni stvaralo je nevjericu u NDH kao državu, kao i nepovjerenje Muslimana u namjere talijanskog okupatora, što je, takođe, jačalo osjećaj nesigurnosti i nezadovoljstvo Muslimana.

El-hidaje, organizacija ilmije (muslimanskog svećenstva) u NDH, sa sjedištem u Sarajevu, na Godišnjoj skupštini održanoj 14. avgusta 1941, u vrijeme kada je ustaški režim činio napore da sebi osigura podršku Muslimana, izrazila je zabrinutost zbog »nemira« do kojih je došlo i zbog »nevinih muslimanskih žrtava« koje su u tim nemirima pale i osudilo je one Muslimane »koji su na svoju ruku sa svoje strane eventualno napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje«. El-hidaje je pozvalo Muslimane da se »strogo klone svakog zlodjela« ,a državne vlasti da što prije »zakonski zavedu sigurnost u

⁵⁸⁾ Vidi: D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 473—474; A. Humo, n. dj., 38, 68; Dušanka Kovačević i Zaga Umičević, Neki podaci o djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranoj Banjoj Luci, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878—1945)*, Sarajevo 1978, 595; *Istočna Bosna u NOB-u...*, druga knjiga, Beograd 1971, 576—580; *1941—1942 u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 105; B. Krizman, n. dj., 63, 68—69.

⁵⁹⁾ E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 103; Diskusija U. Danilovića, 665—666.

⁶⁰⁾ R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 198. Vidi: Dževad Juzbašić, Nekoliko primjedaba i mišljenja o »Pregledu istorije SKJ«, *Prilozi* br. 1, 399—400.

svim krajevima ne dozvoljavajući da se što bilo čini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali.«⁶¹⁾

Zatim su uslijedile tzv. muslimanske rezolucije iz 1941. godine. Koliko je poznato, donesene su i obnarodovane sljedeće rezolucije: prijedorska 23. septembra, sarajevska 18. oktobra, mostarska 21. oktobra, banjolučka 12. novembra, bijeljinska 2. decembra i tuzlanska 11. decembra 1941. Ima indicija da su slične rezolucije donesene i u Bosanskoj Dubici, Visokom i još nekim mjestima. Potpisnici ovih rezolucija bili su predstavnici javnog života Muslimana. To su bili mahom funkcioneri Islamske vjerske zajednice, muslimanskih društava i udruženja, poslovni ljudi, posjednici, intelektualci i drugi ugledni građani. Svi potpisnici rezolucija nisu u toku rata 1941—1945. imali isto političko držanje. Većina njih je iskreno osuđivala politiku i zločine ustaša, neki su ne samo osuđivali politiku i zločina ustaše, nego su i simpatizovali, odnosno aktivno učestvovali u NOP-u, dok su neki i poslije rezolucija služili ustaškom režimu, a rezolucije potpisivali iz razloga političkog oportuniteta.⁶²⁾ Izgleda da su organizacije i rukovodstva KPJ u nekim mjestima (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Bijeljina) imali udjela u nastajanju rezolucija, tako što je od njih poticala ideja da ugledni građani Muslimani, koji nisu odobravali postupke ustaškog režima prema srpskom narodu, otvoreno izraze svoju solidarnost s tim narodom i osude ustašku politiku i zločine prema Srbima.⁶³⁾ Rezolucije sadrže izraz nepovjerenja u ustaški režim i njegove namjere, osudu ustaškog terora nad Srbima i zahtjev da se što prije zavede sigurnost života i imetka i sloboda vjeroispovijesti i to »za sve građane u državi bez ma kakvih razlika«. Potpisnici rezolucija su tražili »da se onemoguću svaka vjerska netrpeljivost«, tražili su zaštitu za »nevini svijet«, kao i to da se pozovu na odgovornost svi stvarni krivci, bez razlike na vjeru, kao i oni koji su zlodjela naređivali ili omogućili. Potpisnici rezolucija su oštro osudili one Muslimane koji su učestvovali u vršenju zločina i ogradili se od tih zločina. Takođe su odbacili pokušaje da se Muslimani kao cjelina učine odgovornim za ustaške zločine. Potpisnici rezolucija su iznijeli podatke o progonima Muslimana od strane ustaša, a na drugoj strani ustali su protiv »bezrazložne osvete nad nevinim Muslimanima«.⁶⁴⁾

⁶¹⁾ Rezolucija El-Hidaje donesena na Glavnoj godišnjoj skupštini održanoj 14. avgusta 1941, »*El-Hidaje*«, god. V, br. (septembar 1941), 27—29.

Vidi: Mile Konjević, O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim Muslimanima 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 272; Dr Muhamed Hadžijahić, Muslimanske rezolucije iz 1941. godine, na istom mjestu, 275—276; Diskusija P. Miškovića, 694.

⁶²⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji, 147—148; D. Kovačević i Z. Umićević, n. čl., 595; D. Sušić, n. dj., 12—21, 73—74.

⁶³⁾ Vidi: Dr D. Lukač, Isto, 148—149; Dr M. Hadžijahić, n. čl., 276; A. Hurem, n. dj., 69—70.

⁶⁴⁾ R. Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara..., 199; Dr D. Lukač, Garancija nacionalne ravnopravnosti..., 259—

Rezolucija El-hidaje i tzv. muslimanske rezolucije su izražavale evoluciju političkog raspoloženja većine Muslimana. Već tada se pokazalo da ogromna većina muslimanskog naroda ne slijedi muslimanske političare koji su u službi ustaša i da je ustaška politika prema Muslimanima u Bosni i Hercegovini doživjela neuspjeh. Takođe, ove rezolucije su bile vid otpora Muslimana ustaškoj politici prema Muslimanima i, naročito, vid otpora genocidu ustaša nad Srbima u Bosni i Hercegovini. S druge strane, rezolucije sadrže zahtjev da ustaški režim provede »odgovarajuće mjere za popravljjanje postojećeg stanja«. To znači da one nisu prekoračivale okvir legalnog apela, koji je imao određenu moralno-političku vrijednost. Rezolucije nisu bile na liniji NOB-e protiv okupatora, kao ni protiv državnih okvira ustanovljenih u uslovima okupacije. Rezolucije, zapravo ukazuju i na težnju jednog dijela imućnih, uticajnih Muslimana da u datim uslovima očuvaju vlastite pozicije.⁶⁵⁾

Poslije muslimanskih rezolucija pojačan je pritisak ustaša i njemačkog okupatora. U Sarajevu je uhapšeno preko 1.000 ljudi, od čega preko 300 Muslimana, među kojima mnogo sinova uglednijih sarajevskih porodica. Ovi pritisci i hapšenja izazvali su revolt javnosti.⁶⁶⁾

Hrvatski narod je vremenom shvatio da NDH nije njegova slobodna nacionalna država, već da ta država i ustaški režim u njoj služe okupatorima. Ustupanje najvećeg dijela Dalmacije, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i jadranskih otoka fašističkoj Italiji (Rimski ugovori maja 1941), gubitak i, kasnije, decembra 1941, aneksija Međumurja, Prekomurja i Baranje od strane hortijevske Mađarske, privilegovan položaj njemačke narodne skupine u NDH u odnosu na hrvatsko stanovništvo, ekonomski ustupci okupacionim silama i sve otvorenija ekonomska pljačka od strane okupatora, odvođenje radne snage na rad u Njemačkoj itd., razbijali su zablude onog dijela hrvatskog stanovništva koji se u prvo vrijeme povodio za ustaškim režimom. Osim toga, široki slojevi hrvatskog naroda, uključujući i šire članstvo HSS-a, poslije prvih pokolja Srba i poslije hapšenja Hrvata i Muslimana antifašista, počeli su da se distanciraju od ustaškog režima i da osuđuju ustašku politiku⁶⁷⁾

—260; M. Konjević, n. čl., 272; Dr M. Hadžijahić, n. čl., 275—280; Sarajevska rezolucija od 18. oktobra 1941, Arhiv Gazi Husrev-begovz biblioteke u Sarajevu, br. 3200, inv. br. D-2863; Rezolucija Muslimana grada Mostara 1941, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, god. I/1950, 43—44; Rezolucija građana Banje Luke od 12. novembra 1941, *Glasnik VIS-a u FNRJ*, god. I/1950, 335—338; Zb. NOR, IV-2, 164/430—433.

⁶⁵⁾ Vidi: D. Lukač, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 476—477; M. Konjević, n. čl., 273—274; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 202.

⁶⁶⁾ Zb. NOR, IV-2 65/157—158, 164/432.

⁶⁷⁾ E. Redžić, n. čl., 28; A. Humo, n. čl., 104; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 189—190.

Zbog rasta nezadovoljstva prema NDH, na jednoj i pod uticajem politike KPJ, partizanskih pobjeda i razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranim gradovima, na drugoj strani, Muslimani i Hrvati su se okretali prema NOP-u i uključivali se u oružanu narodnooslobodilačku borbu. U onim seoskim područjima gdje su postojale organizacije KPJ, odnosno gdje je KPJ imala uticaja, muslimanski i hrvatski živalj se već u početku ustanka solidarisao s ustanicima. Pružio im je materijalnu i drugu pomoć, koju su partizanski štabovi prikupljali na potpuno dobrovoljnoj osnovi. Takav postupak štabova otklanjao je nepovjerenje prema ustanicima. Osim toga, postepena diferencijacija srpskih ustaničkih masa, koja se odvijala već od početka ustanka⁶⁸⁾ omogućavala je muslimanskom i hrvatskom stanovništvu da razlikuje liniju narodnooslobodilačkog pokreta i liniju velikosrpskih, šovinističkih krugova u ustanku. Ta razlika je vremenom postajala sve uočljivija, naročito kroz razlike u ponašanju partizanskih i četničkih jedinica. Uporedo s tim, ustaška propaganda o isključivo srpskom ustanku, koji je, navodno, usmjeren protiv Hrvata i Muslimana, ostajala je bez ozbiljenijeg uticaja. Hrvati i Muslimani su prilazili NOP-u, naročito u gradovima i na slobodnoj teritoriji na kojoj se nije osjećala razorna djelatnost četnika. Formiranje narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji, u koje su, zavisno od toga koji narodi u dotičnom kraju žive, birani i Srbi, i Hrvati i Muslimani, najdirektnije je podsticalo Muslimane i Hrvate na saradnju sa NOP-om i na odlazak u ustanak.⁶⁹⁾

KPJ u Bosni i Hercegovini, zbog snage seoske stihije u ustanku, nije mogla da se 1941. organizaciono do kraja razgraniči sa šovinističkim grupama u ustanku, koje su sve više podlijevale uticaju čet-

⁶⁸⁾ Političko opredeljenje ustanika Srba zavisilo je od više faktora, naročito od motiva učešća u ustanku i od političkog uticaja, odnosno političkog usmjeravanja ustanika od strane političkih subjekata u ustanku. Stvorila se jedna lepeza raspoloženja: od prihvatanja linije KPJ u ustanku, preko političke nedefinisanosti, do prihvatanja politike srpskih nacionalističkih krugova, odnosno četničkog pokreta D. Mihajlovića, koji su u datim uslovima nastavljali političku liniju srpskih građanskih stranaka. Previranja i pretakanja u rasponu različitih raspoloženja bila su karakteristična za 1941—1942. godinu. Već od početka ustanka vršila se politička diferencijacija ustaničkih snaga. Takom zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, u uslovima i pod dejstvom različitih vojnih i političkih faktora, ta diferencijacija se nastavila i bila još snažnija. U istočnoj i srednjoj Bosni, u istočnoj Hercegovini i u dijelu zapadne Bosne (područje B. Grahova, Mrkonjić-Grada i Manjače) veliki broj ustanika se povukao iz aktivne borbe i otišao kućama, odnosno prišao četnicima. Ustanici koji su bili spremni da nastave borbu na liniji NOP-a ostali su u partizanskim jedinicama. Vidi: R. Hurem, Politička orijentacija ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i uloga KPJ, »Godišnjak« Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXVIII-XXX, 1977—1979; Isti, Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godinu, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, 1985, XX.

⁶⁹⁾ Vidi: P. Morača, n. dj., 623—625, 631—632; Dr Z. Antonić, n. dj., 139—140; Đ. Piljević, Hercegovina 1941, 231; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 49, 53—54, 60—61, 173.

nika D. Mihailovića. Muslimani nisu pozitivno gledali na takve grupe u sastavu partizanskih odreda, kao ni na vojničku saradnju partizanskih snaga sa četnicima D. Mihailovića. Ta saradnja je otežavala učešće Muslimana u ustanku. Oni su, i pored toga, odlazili u partizanske jedinice. U Konjičkom partizanskom bataljonu (ovaj bataljon je poznat pod imenom: Mostarski bataljon), koji je formiran 8. septembra 1941, pretežno su bili Muslimani, uglavnom iz Mostara, Konjica, Prozora, Ostrošca i Seonice (Konjic).⁷⁰⁾ U drugom krajiškom NOP odredu (Kozara) bilo je krajem 1941. nekoliko desetina (prema nekima 10%, a prema nekima 25% boraca) Muslimana i Hrvata iz okolnih gradova: Banjaluka, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška.⁷¹⁾ Tamo gdje je više Muslimana otišlo u ustanak formirane su u okviru NOP odreda posebne muslimanske jedinice. U istočnoj Hercegovini, na području Dživara (Trebinje) formirano je, u drugoj polovini jula, »jezgro gerilskog odreda« sastavljeno većinom od Muslimana, a prije sredine novembra 1941. formiran je »muslimanski vod iz Dživara«.⁷²⁾ Sredinom oktobra formirana je Muslimanska četa »Dživarska partizanska četa, u kojoj su dio boraca bili Muslimani...« ta Romanijskog NOP odreda s oko 60 boraca, uglavnom iz sela istočno od Rogatice. Do kraja novembra, u četvu je došlo više grupa boraca iz jugoistočne Bosne, tako da je od Muslimanske čete, 8. decembra, formiran Muslimanski bataljon Romanijskog NOP odreda. Bataljon je krajem 1941. imao oko 250 boraca.⁷³⁾ U januaru 1942. formiran je Zenički NOP bataljon, a u okviru Bataljona Muslimanska četa.⁷⁴⁾ U Prvom istočnobosanskom proleterskom bataljonu, koji je formiran 12. marta 1942, jedna četa (Treća četa) nosila je naziv muslimanska.⁷⁵⁾ U okviru Južnohercegovačkog NOP odreda formirana je, 1.

⁷⁰⁾ P. Morača, n. dj., 631; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 180—181; Diskusija O. Karabegovića, 641; *Hercegovina u NOB*, 130, 140—141, 293—296; *Ustanak naroda Jugoslavije 1941 — Zbornik*, knj. treća, Beograd 1963, 291.

⁷¹⁾ Vidi: Dr Lukač, *Ustanak...*, 410; *Isti*, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 478; Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 478; O. Karabegović, *Krajina na putevima revolucije*, Beograd 1978, 51.

⁷²⁾ N. Bajić, KPJ u Hercegovini u ustanku 1941, *Prilozi* br. 2, 242; *Nastavak, Gorišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966—1967, 151, 154.

U. Danilović navodi da je postojala »Muslimanska četa u Trebinju« (1941—1942. u *svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 10, 106), a T. Kurtović i N. Parežanin navode da je u julu 1941. formirana »Dživarska partizanska četa u kojoj su dio boraca bili Muslimani...« (T. Kurtović — N. Parežanin n. dj., 59).

⁷³⁾ R. Hurem, Rogatica za vrijeme narodnooslobodilačkog rata 1941—1945. godine, u: Rogatica, Sarajevo 1966, 108—109; Dr Z. Antonić, n. dj., 245; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 289—303, 727—729.

⁷⁴⁾ Camil Kazazović, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica 1984, 131—132.

⁷⁵⁾ A. Purivatra, n. čl., 519—520; *Istočna Bosna u NOB-u...*, druga knjiga, 188—189; *1941—1942. u svdočenjima učesnika NOB-e*, knj. 17, 365. Sastav te čete činili su borci Muslimanskog bataljona Romanijskog NOP odreda, koji je neposredno prije toga rasformiran.

maja 1942, partizanska četa »Mustafa Golubić«, koju su sačinjavali, uglavnom, Muslimani.⁷⁶⁾ U Drugom krajiškom NOP odredu pominje se, maja 1942, »Omladinska četa Muslimana iz Orahove«.⁷⁷⁾ U ljeto 1942, od boraca iz Prozora i okoline formirana je Prozorska partizanska četa, a zatim Prozorski NOP bataljon, koji je, takođe, bio sastavljen uglavnom od Muslimana.⁷⁸⁾

Učesnici i istoričari NOR-a cijene da su Muslimani 1941. godine, naročito od septembra mjeseca pa dalje, u sve većem broju pristupili NOP-u i aktivno radili za pokret, odlazili u ustanak i borili se protiv okupatora i njihovih saradnika.⁷⁹⁾

Poznato je da je hrvatsko stanovništvo Bosne i Hercegovine između dva rata bilo izloženo pritisku hegemonističke državne politike. S druge strane, u hrvatskoj građanskoj politici u godinama poslije prvog svjetskog rata vidnog učešća su imali politički kadrovi iz starih hrvatskih građanskih stranaka (Hrvatska pučka straka), koji su, nasuprot državnom hegemonizmu, isticali ekskluzivni hrvatski nacionalizam. Istina, uticaj tih kadrova se postepeno gubio, a HSS, koja se zalagala za hrvatsku posebnost u okviru Jugoslavije, postala je politički reprezentant hrvatskog naroda, ali to nije bilo dovoljno da u datim političkim uslovima u zemlji dođe do kvalitativnih promjena u političkoj svijesti i političkom aktivitetu hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini.⁸⁰⁾ Pa, ipak, ubrzo poslije stvaranja NDH, naročito pod uticajem masovnih ustaških zločina i pljački, i kod jednog dijela hrvatskog naroda počele su da splašnjavaju nade u novu državu i da se taj dio naroda distancira od ustaša, a dio hrvatske omladine, inteligencije i radnika počeo je da politički djeluje protiv ustaške države i da se opire nekim njenim mjerama.⁸¹⁾ U dijelovima Bosanske krajine, u kojima je hrvatsko stanov-

⁷⁶⁾ Novica Vojinović, *Borbe jedinica Ježnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XII/1961, 136—137; A. Purivatra, n. čl., 520.

⁷⁷⁾ Zb. NOR, IV-5, 53/152.

⁷⁸⁾ Advan Hozić, *Kaljeni na Neretvi (Sedamnaest krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada)*, Beograd 1975, 28—31, 33—35, 49—50, 52—53, 73.

⁷⁹⁾ Vidi: Dr D. Lukać, *Ustanak...*, 410; Isti. Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 478; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVII/1966—1967, 160; P. Morača, n. čl., 607—608, 623—625; Dr Z. Antonić, n. čl., 244—246, 249, 251, 347; Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, 231, 233; M. Konjević, n. čl., 273; M. Dizdar, n. čl., 256—257; T. Kurtović — N. Parežanin, n. čl., 173; *Hercegovina u NOB*, 293—298; *Istočna Bosna u NOB-u...* prva knjiga, 727—729; 1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e, knj. 10, 105—106; *Srednja Bosna u NOB-u*, knj. prva, 379; *Sarajevo u revoluciji*, tom treći, 147—148.

⁸⁰⁾ Vidi: Anto Babić, *Narodi Bosne i Hercegovine prema KPJ i revoluciji*, u: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini*, 45—46.

ništvo nešto brojnije (Banjuka, Bihać, Jajce, Prnjavor, Kotor-Varoš), veliki dio naroda nije se slagao s politikom ustaške države, koja je zasnovana na sili i zločinima nad nedužnim narodom.⁸²⁾ Proces distanciranja od ustaša uzeo je većeg maha kada je otpočeo ustanak. Istina, držanje vodstva HSS-a, okupljenog oko V. Mačeka, uzrokovalo je da se dio hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini u početku nije orijentisao ka ustanku i NOP-u⁸³⁾ Ali, Hrvati u Bosni i Hercegovini, tamo gdje je postojao uticaj demokratskih snaga, prije svega komunisti, prihvatili su narodnooslobodilačku borbu. U hrvatskom selu Husinu kod Tuzle, u kome je još prije rata postojala organizacija KPJ, komunisti i njihovi simpatizeri, uglavnom rudari, pošto su se snabdjeli ustaškim oružjem, municijom i opremom otišli su, u avgustu 1941, u ustanak na pl. Ozren.⁸⁴⁾ Politički rad KPJ u livanjskom kraju, u Duvnu i na Kupresu, u periodu oktobar-decembar 1941, dao je izvjesne rezultate u mobilizaciji Hrvata i Muslimana za borbu protiv okupatora i ustaša. Više desetina ljudi iz hrvatskih i muslimanskih sela ovog kraja bilo je spremno da stupi u partizanski odred. Osim toga, u ovim krajevima, kao i u selima Gornjeg glamočkog polja suzbijen je četnički uticaj i, uopšte, učinjeno mnogo na stvaranju međusobnog povjerenja Srba, Hrvata i Muslimana.⁸⁵⁾ Dio stanovništva u zapadnoj Hercegovini, koji se držao po strani ustaških akcija, postao je poslije reokupacije Hercegovine »još više rezervisan prema NDH«, dok je većina stanovništva i dalje respektovala državnu vlast.⁸⁶⁾ Uticaj KPJ i drugih demokratskih snaga teško je prodirao u zapadnoj Hercegovini. Taj uticaj je bio nešto jači u Ljubuškom, Posušju i nekim okolnim selima. S obzirom na oštru reakciju i teror, članovi i simpatizeri KPJ i pristalice NOP-a iz ovih i drugih mjesta u zapadnoj Hercegovini odlazili su na poziv Komunističke partije u Mostar i druga mjesta i uključivali se u ustaničke redove van svog područja. Grupa partizana iz sela Bijača (Ljubuški) priključila se, krajem 1941, Neretvanskom partizanskom odred. Mještani Bijače i još nekih sela ljubuške, gradinske i čapljinke opštine formirali su, u 1942. godini, partizansku četvu koja se priključila dalmatinskim partizanima na Biokovu.⁸⁷⁾

⁸¹⁾ A. Humo, n. čl., 104; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 233; *Istočna Bosna u NOB-u...*, prva knjiga, 34, 91.

⁸²⁾ Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 52.

⁸³⁾ Vidi: »*Slobodni dom*«, glavno glasilo HSS br. 9, 1. avgust 1944. i br. 14, 15. oktobar 1944.

⁸⁴⁾ Dr Z. Antonić, n. dj., 171, 249; Diskusija O. Karabegovića, 641.

⁸⁵⁾ M. Dizdar, n. čl., 256—257.

⁸⁶⁾ Đ. Piljević, *Hercegovina 1941*, 244; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 239.

⁸⁷⁾ P. Morača, n. dj., 631; Jure Galić — Dr Nikola Filipović, *Aktivnost KPJ u Ljubuškom 1941. godine*, u: *1941. u istoriji naroda BiH*, 246—251; Mahmud Konjhodžić, *Kronika o ljubuškom kraju*, knj. prva, Ljubuški 1974, 321—331, 341, 379—380, 384—385; T. Kurtović —

Vojni organi NDH u Bosni i Hercegovini su upozoravali, krajem 1941, da za NDH postoji opasnost javnog revolta »pučanstva bez razlike vjere«,⁸⁸⁾ što znači da je i muslimansko i hrvatsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo nezadovoljno prema NDH, da nije imalo povjerenja u ustaški režim i da se opredjeljivalo za NOP.

*

Razvoj ustanka i NOP-a u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, kao i stav njemačkih vojnih krugova u Jugoslaviji da ustaše treba da mijenjaju svoj odnos prema Srbima u NDH, prisilili su ustaški režim da donekle koriguje svoj odnos prema srpskom narodu.

Ustaški režim je pokušao da drukčije definiše status Srba u NDH. Smatrao je da ubuduće ne bi trebalo govoriti o Srbima u NDH, koji su po važećim normama NDH bili izvan zakona, nego da treba govoriti o Hrvatima pravoslavne vjere, tj. o pravoslavnim državljanima NDH. Shodno tome, režim je morao da na neki drugi način odredi svoj odnos prema srpskoj pravoslavnoj crkvi u NDH. Ideje u tom smislu dolazile su i sa strane njemačkog okupatora. A. Pavelić je mislio da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti jedino vjeri, što bi, po njemu, doprinijelo smirenju Srba u NDH. On je na prvom zasjedanju tzv. Hrvatskog državnog sabora, 28. februara 1942, nagovijestio osnivanje tzv. hrvatske pravoslavne crkve, o čemu je, 3. aprila te godine, donesena posebna odredba. Prema toj odredbi, hrvatska pravoslavna crkva je autokefalna. Ustavom hrvatske pravoslavne crkve, koji je donesen 5. juna 1942, određeno je da se na čelu crkve nalazi patrijarh, a za njeno sjedište određen je Zagreb.

Osnivanje hrvatske pravoslavne crkve nije naišlo na podršku ni pravoslavnog sveštenstva, ni vjernika. Srbi u Bosni i Hercegovini su u većini ostali indiferentni prema instituciji hrvatske pravoslavne crkve. Jedino kod Srba u gradovima i kod Srba u selima u kojima je postojala i osjećala se vlast NDH osnivanje hrvatske pravoslavne crkve je naišlo na izvjestan interes. To je bilo u vezi s činjenicom da je povodom osnivanja hrvatske pravoslavne crkve dozvoljeno da se u pravoslavnim crkvama vrši služba božja, kao i da su pojedini pravoslavni svećenici pušteni na slobodu.

Druga mjera bilo je sazivanje Hrvatskog državnog sabora krajem februara 1942. Među poslanicima u Saboru bilo je i nekoliko građanskih političara Srba. U Saboru se vodila rasprava o daljnjem »rješavanju srpskog pitanja«. Međutim, Sabor ni na tom, ni na dva kasnija zasjedanja (april i decembar 1942) nije riješio nijedno, pa ni »srpsko pitanje«, niti je donio bilo kakvu odluku koja bi imala značaja za narodni život.

N. Parežanin, n. dj., 94—95, 97, 111—112, 115—117, 232—233, 236—237, 244—245; *Hercegovina u NOB*, 510; *Ustanak naroda Jugoslavije — Zbornik*, knj. treća, 865—866.

⁸⁸⁾ Zb. NOR, IV-2, 182/508—510, 193/538—544.

Veći značaj su imali sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i četničkih odreda u Bosni i Hercegovini.

Od početka 1942, predstavnici četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini javno su isticali da je NOP pod vođstvom KPJ njihov glavni neprijatelj. Osim toga, oni su pokazivali spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznika. Smatrali su da treba prekinuti borbe protiv ustaša i izgraditi lojalan odnos prema vlasti NDH, što bi omogućilo da se u borbi protiv KPJ i protiv NOP-a korisno saraduje s ustašama i da se s njima, na određeni način, dijeli vlast. Četničke grupe u srednjoj Bosni preduzele su, krajem marta, »opštu ofanzivu« protiv partizanskih snaga u tom kraju, u toku koje su neke partizanske jedinice razbijene, a umjesto njih formirane četničke jedinice. Četnici u centralnom i južnom dijelu istočne Bosne, tokom aprila mjeseca, kada je u tom kraju vođena tzv. III neprijateljska ofanziva, svojim držanjem pokazali su da ne žele da se bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju s njemačkim okupatorom i s NDH. Osim toga, pojedini četnički komandanti (na Majevidici, Trebavi, Ozrenu), početkom aprila mjeseca, nudili su njemačkim i domobranskim komandantima pregovore o saradnji. Nešto kasnije, tokom druge polovine aprila i prve polovine maja, kada je četnička »opšta ofanziva« protiv partizanskih snaga u srednjoj Bosni bila suzbijena, četnički komandanti zapadno od r. Bosne (na prostoru od Teslića do Sanskog Mosta) zatražili su pregovore o saradnji s predstavnicima NDH. Sve je to za ustašku NDH bilo razlog više da u sklopu korekcije svoje politike prema Srbima u NDH prihvati pregovore i saradnju s četničkim odredima i grupama.

Ustaško vodstvo je u prvoj polovini aprila 1942. godine donijelo odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da s njima povede pregovore. Tokom proljeća (april-juni) te godine, državni organi NDH su stupili u pregovore s više četničkih vojvoda, komandanata i oficira, koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice, odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Ustaško vodstvo je, na jednoj strani, tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH, a na drugoj strani dopuštalo je da četnici nesmetano vrše vlast na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi sklopljeni su sporazumi s više četničkih vođa u Bosni. Četnici su priznali suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Prekinuli su sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će joj četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati, vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizanata četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba državne vlasti NDH će ih snabdijevati municijom i opremom. Spora-

zumi sadrže i odredbe po kojima se četnici koji budu ranjeni u borbama protiv partizana mogu liječiti u bolnicama i ambulancama, isto kao i pripadnici oružanih snaga NDH, zatim da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodica četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali građani, da mu se, ako za to ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na državnim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu pitanje kontrole nošenja oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioци nalaze u njemačkom zarobljeništvu, a koji prije toga nisu pripadali partizanima, otpuštanje ljudi iz logora i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, eventualna zamjena novca, te slobodu vjeroispovijesti u pravoslavnim crkvama.

Pregovori su vođeni s nekim četničkim vođama s kojim nisu sklopljeni formalni sporazumi, ali vlasti NDH su im, praktično, priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.

Ovim sporazumima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojim su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na odnosnim područjima preuzeli su četnički komandanti, ili od njih imenovane opštinske vlasti. Četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno su priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa s NDH proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike, a naročito za četničke štabove. Prava koja su četnici na osnovu sporazuma uživali u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja poreza i sl. Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija, a i zaključeni sporazumi.

Sklapanjem sporazuma postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Pružajući srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite, kao i mogućnost, uglavnom, normalnog privređivanja i razmjene dobara, njemački okupator i ustaše su uspjeli da se ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaničke mase u 1941, u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji, u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju, kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je jednom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju doprinosila je i četnička propaganda, koja je isticala da su partizani ti koji izazi-

vaju neredu, na koje Nijemci reaguju odmazdom nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskog naroda.

Istovremeno, vlada NDH je uspjela da svoju vlast nominalno proširi na drugu i treću okupacionu zonu. O tome je 19. juna 1942, s vladom Kraljevine Italije potpisan tzv. Zagrebački sporazum. Po tom sporazumu, NDH je dobilo pravo da u trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast, a u drugoj zoni građansku vlast, uz izvjesna ograničenja. NDH je garantovala da će u području koje će Talijani napustiti poštovati obaveze koje su talijanske vojne komande preuzele u ime talijanske vlade, da neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), tj. četnika koji su bili u saradnji s talijanskim okupatorom, koju su talijanske vojne vlasti u to vrijeme počele da osnivaju i koja će, po Sporazumu, i dalje biti pod nadzorom talijanskih vlasti. Za uzvrat, MVAC će priznati suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i vlasti NDH mogu u trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine«, koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Vlasti NDH su mogle da takve družine osnivaju i u drugoj zoni, ali u sporazumu s talijanskom Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija-Dalmacija (Supersloda). NDH se Sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta na pomenutom području.

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u talijanskom okupacionom području sličan onome koji je potpisivanjem sporazuma o saradnji uspostavila s četnicima u njemačkom okupacionom području.⁸⁹⁾

Ovi sporazumi su doprinijeli djelimičnoj pacifikaciji pobunjenog srpskog naroda, izvjesnom poboljšanju položaja NDH i, naročito, četnika, te slabljenju NOP-a u odnosnim krajevima. Ali, ovi rezultati sporazuma su bili privremeni i imali su ograničeno dejstvo. Većina srpskog naroda, napose, u onim krajevima na koje su se sporazumni odnosili, bez obzira na to što je prihvatila sporazume kao izlaz iz trenutnih teškoća, shvatajući vremenom njihovo političko značenje, nije u krajnjoj mjeri mogla da ih odobri. U sjećanju srpskog naroda živjeli su zločini koje su ustaše izvršili nad njim, a emocije koje su se na toj osnovi kod njega razvile bile su suviše jake da bi se

⁸⁹⁾ O osnivanju hrvatske pravoslavne crkve, sazivanje Hrvatskog državnog sabora i o sporazumima organa NDH sa četnicima u Bosni i Hercegovini pisalo je više autora, posebno ili u okviru drugih tema (dr R. Hurem, dr F. Jelić-Butić, dr D. Lj. Kašić, dr D. Lukač, dr P. Kačavenda, M. Leković, mr R. Brčić, B. Latas). Rezultate do kojih se došlo sintetizovao sam i saopštio u članku: R. Hurem, *Diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine*, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, br. 21, 196—200.

njihov uticaj mogao neutralisati. Osim toga, korekcija ustaške politike prema Srbima, s obzirom na njen pravi razlog (težnja da se likvidira ustanak i NOP), kao i s obzirom na prirodu i ciljeve ustaškog pokreta i ustaškog režima, nije podrazumijevala suštinsku promjenu politike, niti je to ona bila, već se svodila na promjenu političke taktike u odnosu prema Srbima u NDH. Teror ustaša nad srpskim narodom u Bosni i Hercegovini, mada smanjen, nije prestao. Zato je trajno odvajanje srpskog naroda od borbe protiv okupatora i, naročito, ustaša bilo neizvodivo. Narodu je postepeno postajalo jasno, svakako i pod uticajem političke aktivnosti KPJ, da je relativan mir i spas od represalija, postignut sklapanjem ovih sporazuma, plaćen odricanjem od borbe za oslobođenje. Ne prihvatajući takvu politiku, srpski narod je počeo da se sve više distancira od četnika, da se ograđuje od četničke politike i da odbija mobilizaciju u četničke formacije koje bi vodile borbu protiv snaga NOP-a. Na to je, vjerovatno, uticalo i potpisivanje Sovjetsko-engleskog pakta, maja 1942. Potpisivanje Pakta je potvrdilo da su ratni ciljevi velikih savezničkih sila u odnosu na uništenje Trećeg Rajha jedinstveni, a osim toga, ono je jasno govorilo da prijatelji Engleske, kako su se četnici predstavljali, ne mogu da kolaboriraju s okupacionim silama. A četnička kolaboracija s okupatorima, dotad javna ili skrivena, postajala je sve vidljivija, naročito od kada su četnički odredi potpisali sporazume o saradnji sa organima ustaške NDH. Potpisivanjem sporazuma, sve čvršćim povezivanjem s okupatorima i skoro potpunim podređivanjem njihovoj komandi, u jesen 1942, četnici su se praktično integrisali u okupacioni sistem i prestali da i formalno postoje kao snaga otpora okupatorima i kvislinškom režimu NDH. Osim toga, poslije potpisivanja sporazuma s ustašama, dobar dio četničkih starješina provodio je bezbrižan život, bogateći se i provodeći dosta vremena u gradovima, zajedno sa ustašama. S druge strane, četničke starješine, pošto su potpisivanjem sporazuma uspostavili svoju vlast, počeli su da se i prema srpskom narodu na odnosnim teritorijama odnose bahato i neodgovorno. U cjelini uzeo, svojom saradnjom s okupatorima i ustašama, svojim odnosom prema Muslimanima i Hrvatima i, uopšte, svojim ponaašnjem (nasilje, pljačka, kocka, i dr.), četnici su odbijali srpski narod od sebe, za razliku od partizana, čiju je čestitost, poštenje, smisao za red, korektan odnos prema narodu, patriotizam, borbenost i dr., narod cijenio. Zbog toga se srpski narod sve više okretao prema narodno-oslobodilačkom pokretu.⁹⁰⁾

⁹⁰⁾ Petar Kačavenda, Kriza četničkog pokreta Draže Mihailovića u drugoj polovini 1942. godine, *Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova*, 1, Beograd 1965, 280; R. Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo*, br. 2, 320—321; Isti, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, 62—63; Dr D. Lukač, Ustanak..., 479—480; Isti, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH u periodu NOR-a, 479.

Sličan proces odvijao se među Muslimanima i među Hrvatima. Sporazumijevanje NDH s četnicima izazvalo je među Muslimanima slične reakcije kao i sporazumijevanje četnika s NDH među Srbima. Muslimani su se suočili s činjenicom da se državna vlast, prema kojoj su oni i do tada izražavali rezerve i neslaganja, sporazumijeva s četnicima koji su nad Muslimanima, naročito u istočnoj Bosni, izvršili masovne zločine. Četnici su vršili zločine nad Muslimanima i poslije sporazuma s NDH, koja Muslimanima ni tada nije pružala nikakvu zaštitu. Brojni su podaci koji govore o zabrinutosti Muslimana zbog sporazuma NDH s četnicima. Upravo poslije tih sporazuma, NDH je počela da gubi uticaj na izvjestan broj Muslimana, koji je dotad imala. Treba dodati da su njemački okupator i ustaše u okviru tzv. III neprijateljske ofanzive palili ne samo srpska nego i muslimanska ustanička sela. Većini Muslimana, u stvari, postalo je jasno da s tom i takvom državom uopšte ne mogu da računaju. Kod mase Muslimana sazrijevalo je uvjerenje da narodno-oslobodilačka borba nema alternative. Tom uvjerenju isto toliko je doprinosila činjenica da je do tada izvršena politička diferencijacija ustaničkih snaga u Bosni i Hercegovini. Jasno su se izdvojile i formirale partizanske jedinice, u kojima više nije bilo četnika, četničke propagande, četničkog rovarjenja i četničkih pučeva i u kojima se nisu pojavljivala politička neslaganja. Muslimani su mogli da stupaju u partizanske jedinice bez bojazni da će u njima biti izloženi neugodnostima koje su im se dešavale u ustaničkim jedinicama 1941. Prestala je ranije praktikovana vojno-operativna saradnja partizana s četnicima. Na teritorijama koje su partizani oslobađali vladao je red i mir i svima bez razlike bili su osigurani život i imetak. Na drugoj strani izdvojile su se četničke snage, koje nisu vodile borbu protiv okupatora, a kasnije ni protiv ustaša i koje su u osloncu na okupatore i u dogovoru s ustašama držale pod svojom kontrolom veliki dio ranije oslobođene teritorije. Zbog svega toga su Muslimani, uključujući i muslimanski živalj na selu, počev od sredine 1942, sve više prilazili NOP-u i odlazili u partizanske jedinice.⁹¹⁾

Isto to može se reći za Hrvate u Bosni i Hercegovini, s napomenom da se taj proces kod Hrvata odvijao nešto sporije nego kod Muslimana⁹²⁾ Treba istaći da su pokolji hrvatskog stanovništva u sred-

⁹¹⁾ R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, 323; *Isti*, Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942, 63; Dr D. Lukač, *Ustanak...*, 479—480; *Isti*, Prilog izučavanju nacionalnog pitanja..., 479—480; *Isti*, *Garancija nacionalne ravnopravnosti...*, 262; P. Morača, *NOP u Bosni i Hercegovini u vrijeme osnivanja ZAVNOBiH-a*, *Prilozi* br. 4, 244; A. Purivatra, n. čl., 506—507, 520; Dr F. Jelić-Butić, n. dj., 256—257; *Diskusija O. Karabegovića*, 641; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 33; knj. 10, 106; Arhiv SK BiH, III-2, 135.

⁹²⁾ Dr D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 265; *Isti*, *Garancija nacionalne ravnopravnosti...*, 262; *Diskusija O. Karabegovića*, 641—642; *1941—1942. u svedočenjima učesnika NOB-e*, knj. 1, 33.

njoj Dalmaciji i u dijelu zapadne Hercegovine (Čapljina, Ljubuški, Široki Brijeg, Posušje) i muslimanskog stanovništva u fočanskom i čajničkom kraju, avgusta-septembra 1942, koje su na očigled talijanskog okupatora i ustaša izvršili četnici iz Hercegovine, istočne Bosne i Crne Gore, znatno uticali da se hrvatsko stanovništvo u zapadnoj Hercegovini i muslimansko stanovništvo u Foči, Čajniču i okolini distanciralo od ustaša i njihove politike i više nego dotad orijentisalo prema NOP-u i NOB-i. Isti rezultat imao je pokolj muslimanskog i hrvatskog stanovništva u Prozoru i okolini, oktobra 1942, koji su izvršili četnici iz Hercegovine i istočne Bosne. Razumije se, jačoj orijentaciji prema NOP-u i NOB-i doprinosili su i relativno malobrojni kadrovi KPJ u tim krajevima, koji su narodu objašnjavali ciljeve NOP-a. Doprinosili su i neki lokalni građanski političari tako što su prišli narodnooslobodilačkom pokretu. Ustaštvo, počev od sredine 1942, a nešto kasnije i Mačekova Hrvatska seljačka stranka, postepeno su gubili pozicije u Hercegovini, a narod se okretao prema NOP-u.⁹³⁾

U junu-julu 1942, ustaše su počele da vrše teror nad Muslimanima, da ih hapse i progone, naročito uglednije ljude u gradovima (Sarajevo, B. Luka i dr.), u čiju je lojalnost ustaški režim počeo da sumnja. To se dogodilo i s Hrvatima, mahom uglednijim pripadnicima HSS-a. Taj teror, hapšenja i progoni dali su podstrek simpatijama i opredjeljenju Muslimana i Hrvata za NOP, naročito onih u gradovima. Osim toga, gradsko stanovništvo, bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost, zbog opšte oskudice i, naročito, zbog velikog pomanjkanja životnih namirnica osjećalo je nezadovoljstvo prema NDH i gajilo simpatije za NOP.⁹⁴⁾

*

Može se zaključiti da narodi Bosne i Hercegovine — Srbi, Hrvati, Muslimani — zbog nacionalnih i konfesionalnih odnosa koji nisu bili regulisani na najbolji način, a koji su okupacijom Jugoslavije 1941. bili još više opterećeni, napose zbog različitog položaja tih naroda u NDH, nisu imali istovetan odnos prema ustanku 1941—1942. Ustanak je, što se tiče seljaštva počeo, uglavnom, kao ustanak srp-

⁹³⁾ P. Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957, 310, 334, 338; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, prva knjiga, Beograd 1963, 299; P. Kačavenda, n. čl., 271, 293, 313—314; M. Leković, *Planovi Draže Mihailovića za uništenje »partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942*, *JIC* br. 1—2/1966, 91; T. Kurtović — N. Parežanin, n. dj., 113, 225—226, 239—240; *Zapisnik o saslušanju Davida Sinčića u UDB-i za Hrvatsku 19. juna 1946*. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, *Arhiva NDH*, kutija I.O.9, br. reg. 6/7—1—87 (nadalje: AVII, NDH, I.O.9—6/7—1—87).

⁹⁴⁾ A. Purivatra, n. čl., 506; Dr D. Lukač, *B. Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 270; Dr. R. Hurem, *Prilike u istočnoj Bosni sredinom 1942*, 63; *Diskusija O. Karabegovića*, 641; D. Kovačević i Z. Umićević, n. čl., 598; *Arhiv SK BiH*, III-2, 216.

skog naroda, u kome je učešće muslimanskog i hrvatskog seljaštva bilo malobrojno. Učešće gradskog stanovništva u ustanku bilo je, uglavnom, uravnoteženo. U toku ustanka bili su vidljivi elementi građanskog rata, koji je izazvala politika okupacionih sila i ekstremna građanska politika u Jugoslaviji. KPJ je vodila politiku bratstva i jedinstva. Ta politika je u toku ustanka 1941—1942. dala izvjesne rezultate. Donekle su nadvladani nacionalni šovinizam i vjerska isključivost, a većina naroda akceptirajući pozitivne tradicije, ubijedila se u istovetnost osnovnih interesa. Otupljena je oštrica bratoubilačkog rata i donekle spriječeno nacionalno i vjersko razračunavanje i međusobno uništavanje. Otvoren je proces zblizavanja Srba, Hrvata i Muslimana i znatno raširena ideja narodnooslobodilačke borbe. Počev od septembra 1941, u partizanske jedinice je stupao veći broj Muslimana i Hrvata nego do tada. Na drugoj strani, srpsko stanovništvo je u toku ustanka 1941—1942. postepeno uvidalo da su njegovi neprijatelji, pored ustaša, njemački i talijanski okupator, a ne muslimansko i hrvatsko stanovništvo, kao što su tvrdili četnici D. Mihailovića. Osim toga, to stanovništvo je tokom ustanka sticalo negativna iskustva sa četnicima. Slijedeći ideju narodnooslobodilačke borbe, ono se sve više opredjeljivalo za NOP.

Rasim Hurem

THE PEOPLES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TOWARDS THE UPRISING OF 1941—1942

Summary

The peoples of Bosnia and Herzegovina, Serbs, Croats, Moslems — due to national and confessional relationships which were not regulated in a satisfactory way, and which by the 1941 occupation of the country became even more burdened with suspicion and distrust due to unequal position of these peoples within the so-called Independent State of Croatia, did not have the same attitude to the uprising of 1941—1942. As far as village population is concerned, the uprising was the doing of the Serbian population, the participation of the Moslem and the Croat village element being rather small. However, the participation of the town population was more or less ballanced. In the course of the uprising were visible elements of civil war, provoked by the policy of the invader forces and the extreme bourgeois policies of the pre-war Yugoslavia. The Communist Party of Yugoslavia promoted the policy of brotherhood-unity, which in the course of the 1941—1942 uprising yielded some positive results. National chauvinism and confessional intolerance were to some extent surpassed, and the majority of population, accepting the positive traditions, was convinced of the sameness of

the basic interests for all the three peoples. This helped to reduce the fratricide war, and the inter national warfare was to some diminished. The process of mutual trust between the Serbs, the Croatis and the Moslems was opened and the idea of the peoples' liberation struggle got pretty widespread. Beginning with September 1941, the number of Croats and Moslems in partisan units started increasing. On the other hand, in the course of the 1941—1942 uprising, the Serbian population gradually became aware of the fact that its enemy were, besides the Ustaši, the German and the Italian invaders, and not the Croat and the Moslem population, as the Četniks of Draža Mihailović claimed. And besides, the Serbian population acquired negative experience with the Četniks. Following the idea of the peoples' liberating struggle, it opted for the PLM.